

Gergely András

A legnagyobb magyar német nyelven vezette naplóját

■ „A legnagyobb magyar német nyelven vezette naplóját.” – Még gimnazista koromban olvastam ezt a keménynek szánt mondatot. Emlékszem, hogy mennyire megdöbbenett, hiszen addig azt sem tudtam, hogy Széchenyi egyáltalán naplót írt.

Egyetemista koromban azután hozzáolvastam a magyarázatot, azt hogy Széchenyinek „anyanyelve” volt a német, de legalábbis német közegben nőtt fel, csak felnőtt korában tanult meg magyarul, és naplója írásánál már csak megmaradt a német mellett.

Fiatal kutatói éveimben, amikor Széchenyivel kezdtem foglalkozni, a kép tovább árnyalódott. Mindjárt beleütköztem az „anyanyelv” fogalmába. A kifejezés a német eredeti (*Muttersprache*) tükörfordítása, és arra a nyelvre utal, amelyet a gyermek anyja mellett, anyjától tanul. Széchenyit persze nem szülei vették körül, ők a kor arisztokrata szokásai szerint éltek a maguk életét, s a gyermekeket dajkákkal, nevelőnőkkel, majd tanítókkal, tanárokkal vették körül. Széchenyinél tehát hiányzott az a homogén családi-környezeti háttér (apja ráadásul ekkor már vallásos túlbuzgóságának adta át magát), amelyhez a nyelvhez való érzelmi viszony is hozzátartozik, hogy a szó szoros értelmében „anyanyelve” lehetett volna. Feltételezhetjük persze, hogy ha a szülők, Széchenyi Ferenc és Festetics Júlia egymás között magyarul beszéltek, akkor gyermekeik magyar nyelvtudására is súlyt helyeztek, s talán a gyermekek köré gyűjtött személyzet kiválasztásánál szempont lehetett, hogy tudjanak magyarul. De ismétlem, itt már csak feltevésekre vagyunk utalva. Az „anya”nyelvet nem kell szó szerint értelmeznünk, azt a nyelvet keressük, amelyet a gyermek először elsajátít, amelyet a legjobb kedvvel használ, és amelyen később a legjobban kifejezi magát.

Széchenyi nyelvi bizonytalansága legfeljebb első iskoláiban mutatkozott meg. Döblingben úgy emlékezett vissza, hogy rossz tanuló volt, nem fogott az agya. Ha igaz ez a kijelentése, akkor szerintünk nyelvi probléma lehetett a háttérben. A kisvilágban való tájékozódáshoz sem a magyar, sem a német nyelvben nem lelt biztos támaszra, s már tömték a fejét a franciával, az olasszal s persze *mihamar* a latinnal. (Később aztán jól megtanult még angolul is.) A fiatal Széchenyi nyelvi bizonytalansága alig volt érzékelhető, hiszen a csevegéseknek komoly tétjük nem volt, a nyelveket a társaság összetételének megfelelően váltogatták, az arisztokrata körökben többnyire franciául beszéltek – ám olyan körben, ahol senki nem volt „francia anyanyelvű”. Széchenyi 1815 táján kezdődő olvasásdúhe, amely csaknem kizárólag a szépirodalomra összpontosult, a nyelvi önművelés eszköze is volt.

Széchenyinek tehát a fenti értelemben nem volt anyanyelve. Kezdetől egy kevert nyelvi világ vette körül, előbb a magyar és a német, később – és igen korán – ehhez csatlakozott a francia. Nyilván a németet használta a leggyakrabban, legalábbis fiatal éveit előrehaladtával, aztán katonáskodásával ez a nyelv fölébe kerekedett a többinek, de még ebben a nyelvben sem mozgott tökéletes biztonsággal. Többször följegyzte naplójában, hogy nem tudta elmondani (németül sem), amit akart. Fejében felépítette mondanivalóját, aztán mégsem tudta előadni. Valamelyes társasági-társadalmi gátlás is szerepet játszhatott ebben, ha magasabb állásúakkal beszélt. Közismert, hogy közvetlenül a Metternichhel való beszélgetése után már emlékiratot írt, amelyben elmagyarázta, hogy mit is akart még elmondani. Nem járt jobban Ferenc császár-királyal sem, amikor egy „legfelsőbb kihallgatás” alkalmával saját előléptetését szorgalmazta. Naplója szerint felét sem tudta elmondani annak, amit akart. E zavarnak legalábbis egyik tényezője volt a nyelvi kompetencia hiánya; nem tudta megtalálni azokat a kifejezéseket, amelyekkel mondandóját elő tudta volna adni.

E feszültség oldására soha nem az elhallgatással, hanem inkább a túlbeszéléssel, túlírással, állandó önértelmezés-

írási hibáit. A *naplók* esetében sok a mentség. Magának írta, sebesen, éjszaka, gyertyafény mellett. Akként is gondolta, hogy németül, sok év naplóírás nyomán többre képes, hiszen rendre próbálkozott (a naplókötetekbe rejtett) versírással, regényterveket is szövegetett. Aztán lassan-lassan, évek múltán belátta, hogy ez nem megy, nem fog menni. Csupán útleírásai és egy-egy német nyelvű esszéje ért el irodalmi szintet, de ezek kiadásával sem próbálkozott.

Egy gazdag főúr élményei nyilván mások, mint egy közemberé, hiszen járja a világot, híres emberekkel találkozik, de ha éppen falun él is, vagy ha ezredénél van, netán az élmények hiányától szenved, még akkor is érdekes vagy egyszerűen csak különc figurák karakterét rögzítheti. Széchenyi *reflexiói* nem mindennapiak, hiszen olvasmányait értékeli, emellett asszociációs készsége rendkívüli, és az eseményeket világirodalmi műveltséggel gazdagodva kommentálja. De akad nála az *élmények* között nemcsak nem mindennapi, hanem éppenséggel nem evilági is: mert Széchenyi szellemekkel, elhunytakkal találkozik, hangokat hall, fantáziája megindul. Borzalmas helyzeteket képzel el, amelyek pillanatokon belül valósággá válhatnak. Transzcendentális (földöntúli) élményei is vannak, melyekről néha naplójában azt jegyzi fel, hogy mi is történt valójában, az az ő titka marad – vagyis a látomást még naplójával sem osztja meg. Nincs okunk föltételezni (mert a vallo-másos műfaj ezt nem teszi lehetővé), hogy e bejegyzések csak az írói fantázia szüleményei, és nincs valóságos élményalapjuk. Mindezek folytán még a naplók kiadása előtt, azok első olvasói, tanulmányozói között felmerült a kérdés: mit mondhatunk Széchenyi pszichéről? Nagy óvatossággal kell megközelítenünk ezt a kérdést, hiszen a napló pillanatnyi hangulatokat rögzít, és számtalan ilyen naplót kellene összehasonlítanunk, ha rendelkezésre állnának egyáltalán. Emellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a romantika korában vagyunk; a természetfölötti jelenségek észlelése, a vallásos révület, a lelkekkel való társalgás nem kevesek tapasztalata ebben a korban... (Akivel ilyesmi nem történik meg, sokszor keresi a transzcendentális révületet! Széchenyiné is észrevehető, hogy fantáziája mozgatószárával mintegy behelyezi magát ilyen élménykörbe.)

Mindig többet akart elmondani, kifejezni, mint amennyire nyelvileg képesnek érezte magát. Amikor az önmagában is többértelmű című *Hitel* megjelent, a mű által kiváltott viták-félreértések egy részét önkritikusan annak tulajdonította, hogy nem tudta magát megfelelőképpen kifejezni. A támadásokra válaszoló *Világ* már előszavának első mondatával leszögezi, hogy egy szöveg-

sel tett kísérletet. Ez volt az (egyik) oka, hogy Széchenyi kétségkívül grafomán – írásdühvel megvert – alkatt. De azt sem feledhetjük, hogy grafomán a XIX. században volt az.

Írásban persze a fogalmazás könnyebben ment, volt ideje szövegeit végiggondolni. Német nyelvű leveleinek, írásainak kiadói tárgyilagosan meg kell hogy említsék (és meg is említik) fogalmazásbeli pongyolóságait, nyelvi és helyes-

különböző értelmezéseknek van kitéve: „számos példa előttünk, milly ellenkező benyomást tehet ugyan azon könyv különböző olvasóra. Ki azt rokon vonzással forgatja, mindent észrevesz, mindent lát, a mit a szerző világosabban kitenni nem tudott, vagy nem mert [...] szóval a szerzővel oly módon bánik, mint barát baráttal [...] Ki ellenben a szerzőt – habár tán sejdíten is – nem kedveli, s úgy szólván azon célból veszi munkáját kézbe, hogy annak csak hibáit keresgélje ki, közönségesen sűrű ködben munkálódik [...] Könyv-megítélésben részrehajlatlan tán soha még senki nem volt.” Pedig szükséges „ha csak félig érthetőleg is szólni már valahára”.

A szerző nem csupán a kifejtett nézetek félreérthetőségéről értekezik, hanem arról is, hogy mindent nem fejezhetünk ki a nyelv segítségével, ami pedig bennünk van. „Ki azon szerencsés szerencsétlen – olvassuk újra a *Világban* –, ki egészében ki tudta volna fejezni, a mi lelkében vala? Szerencsés, hogy a nyelvnek oly nagy tehetségével bírt, szerencsétlen, hogy csak oly parányi volt lelkében, a mit még emberi nyelv is elő tudott rebegni! Több van bennünk, sokkal több, mint amennyit szóval le tudunk ábrázolni [...] A szó tehát csak felszínes tolmácsa lelki érzéseinknek.”

A lelki gazdagság és az ehhez képest gyarló nyelv valósággal metafizikai-antropológiai ellentété alakul Széchenyinél. A zenét is a lélek egyik kifejezőmódjának tekintette, amelyet le lehet „fordítani” nyelvi formába. 1821-ben bátyja zongorajátékát hallgatva megpróbálta azt költői sorokkal visszaadni. Ugyanebben az évben korábbi szerelme, Gabriella halála kapcsán azon töpreng, hogy „magasabb rendű lények a szférákban nem énekkel és harmóniával beszélnek? És az Istennek még ez a nyelv is nem túl anyagszerű? Igen, az idegeimben érzem, van valami tisztább és mennyieibb is, mint a hang és az akkordok.”

Ha arra gondolunk, hogy néhány héttel a császár-királyllyal való sikerületlen beszélgetés után kerülnek e gondolatok a *naplók*ba, talán nem merész az a pszichológiai magyarázatunk, hogy metafizikai összefüggésekig menően transzponálta nyelvi problémáit. De még évekkal később, 1826-ban is arról töpreng naplójában, hogy „a nyelvek tökéletlenségéből fakad a legtöbb baj és a legnagyobb időpazarlás a világon. Nincs olyan szó, amely más szavakkal összevéve vagy akár magában is, jelentését ne változtatná. [...] Érzem, fel fognak még találni valami módon számokkal írni úgy, hogy amit leírnak, örökre és minden fogalomra matematikailag mindig nyoma marad.”

De térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy miért vezetete németül naplóját. Erre első feljegyzéseiben találhatunk pragmatikus magyarázatot. Először csak anekdotákat, történetkéket jegyzett fel, hogy azokat ügyesen előadja a

társaságban. (A háttérben itt is érezhetjük a nyelvi biztonság keresését!) Rövid idő múlva aztán abba is maradnak a „naplók”, amelyek inkább csak feljegyzések, emlékeztetők, de nem állnak kapcsolatban mindennapi életével. Másfél év is eltelik, amikor újrakezdi az írást, ezúttal talán még mindig nem napló-, hanem *útleírást*. Világosan kiérzik az írói ambíció: hazaérkezte után útikönyvet kíván kiadni. Egy ideig párhuzamosan vezeti *naplóját* és *napló-szerűen feljegyzi úti élményeit*. „Keleti” úton van: Itália, a görög szigetek, Törökország, a Balkán az, ahonnan gyűjti élményeit. Keleti útikönyv (persze nyugati is...) magyarul nem létezik, most sem merülhet fel a nyelvi váltás – bár elmerül az olasz, a görög, a török nyelv némely rejtelmeiben. A terv csak terv marad, az élet sodorja tovább. Hosszú szabadsága – hiszen még mindig hivatásos katoná! – 1820-ban véget ér, bevonul ezredéhez a Debrecen – Nagyvárad közötti vidékre. Amikor ide utazik, azonnal megszorodnak a magyar nyelvű bejegyzések a naplóban. Környezetében nyelvi közeget vált, egyre többet beszél magyarul. Feljegyzi, hogy Debrecenben milyen jól esett beszélgetnie egy józan eszű parasztemberrel. Katonái is magyar huszárok. 1821-ben lóvásárlás ürügyén kiküldeti magát Erdélybe. Itt még kevesebben beszélnek németül, de egész kényszerű közeledése a magyar nyelv felé érzelmileg nagyon is ambivalens: kulturális színvonalasésként éli meg a nyelvi váltást. Valósággal fellelegzik, amikor erdélyi arisztokrata körökkel és a nagyszámú román bojár emigrációval franciául beszélhet.

Kereste Wesselényivel a kapcsolatot, mert hallott már felőle, és mert Wesselényinek ménese is van. Zsibón, Wesselényi kastélyában jön létre a találkozás. Vajon milyen nyelven beszéltek? A *napló* hallgat erről. Ha a feljegyzés érzelemgazdagságára, egy értékes barát megtalálásának feljegyzésére pillantunk, én azt hiszem, magyarul beszéltek. De amikor a találkozás után Széchenyi levélben keresi meg Wesselényit, németül ír. Gyarló fogalmazását írásban már nem hajlandó vállalni. Később a levelezés magyarrá válik, a Wesselényi-hatás nyelvi téren is rendkívül jelentős. A *naplók* azonban, bár a magyar bejegyzések szaporodnak, németül gördülnek tovább – írjuk német nyelvi hegemoniája, mint automatizmus, érvényesül továbbra is. És talán nem lesz meglepő, hogy a *Lovakról* 1827-es megírása, majd a *Hitel* nagyszabású, 1829-ben elkészült vállalkozása sem fogja már a naplóíró nyelvi megszokásából, „első” nyelvéből kibillenteni.

Közismert tény, hogy Széchenyi személyes elszánása háttérben, hogy életét Magyarország regenerációjának szenteli, 1825-ben kirobbanó, egyoldalú, ám heves sze-

relmi odaadása áll egy férjes asszony, Zichy Károlyné Seilern Crescentia iránt. Széchenyi bejáratos a Zichyházba, hiszen szerelme számára égi tünemény. A gróf vonzalmát tudomásul veszi Crescentia, sőt férje is. Ha találkoznak, és ritkán szót váltanak, természetesen franciául beszélnek, ahogyan arisztokraták között szokás. Széchenyi eljuttatja a *Lovakrult* Crescence-nak, aki annyit jegyez meg: reméli, hogy következő könyvét németül írja, hogy ő is elolvashassa. Széchenyi valósággal felszisszen, legalábbis – szokásától eltérően – naplójában ezt kommentár nélkül hagyja. (A *Lovakrult* nemsokára megjelenik németül, majd dánul is.) Viszont a *Hitel* ajánlása – a nőknek szóló –, mint ma már jól tudjuk, a valóságban Crescence-nak szól. Magyarul nem tudó szerelmese és az általa is inspirált magyar nyelvű művek ellentmondását nem a *Hitel* német nyelvű kiadása hidalja majd át (bár arra is sor kerül), hanem az, hogy Crescence ilyen nyelvi ostrom után megtanul magyarul... (A megőzvegyült Crescentiát Széchenyi végül 1835-ben veszi feleségül.)

Bár a naplók maradnak német nyelvűek, a megjelenő művek pedig magyarul látnak napvilágot, az összefüggésekre, pontosabban a naplókából eredeztethető szövegekre már régebben felfigyelt a Széchenyi-filológia. A naplók szarmazó, eredetileg ott rögzített tényanyagok, élmények átkerülnek a harmincas évek műveibe. Nemcsak az 1831-ben írott *Világ*, a nem sokkal ezután elkészült, ám a cenzúra akadékoskodása folytán csak 1833-ban, Lipcsében megjelent *Stádium* mutatja meg, hogy mennyi gondolat veszi a naplók eredetét, hanem a harmincas évek megannyi röpirata is a színházról, a hídépítésről, a lóversenyszabályokról. A naplók ömlik át a tényanyag a röpiratokba, a naplók alkotják azt az összövet, amelyből a szerző merít. Nem is készülhetnének a naplók segítségével ilyen gyorsasággal és ilyen terjedelemben a harmincas évek röpiratai. A nyilvánosság előtt még jószerevel ismeretlen német nyelvű naplók és a nyilvánosságnak szánt magyar nyelvű röpiratok végeredményben harmonizálnak egymással. Persze a kételyek a naplókba rejtve maradnak; s a magánélet hullámváltozásai nem kerülnek át a publikus szövegekbe – egészen 1841-ig.

Ekkor fordulat történik: mintha a naplók kerekednének felül. Az 1841-ben megjelent *Kelet népe* c. Kossuth-ellenes röpirat tele van aggódással, félelemmel. A nyilvános kifejtés megpróbálja az olvasóknak az „új” Széchenyit megmagyarázni. Eszerint a gondviselés, a „magyarok istene” éppen 1840-ig kísérte a magyarokat. Nem lehetett ez másként, mert különben hogyan maradhatott volna fenn annyi veszély között a magyarság? De ez a nemzet most már elérte a „férfikort”, nem lehet többet a

nemtőre, a magyarok istenére hagyatkozni. Az észnek, az emberi értelemnek kell átvennie – éspedig a helyzethez illő rendkívüli óvatossággal – most már sorsunk irányítását. Széchenyi eltávolítja a gondviselést, a *transzcendenciát* a nemzet sorsának, a nemzet jövőjének értelmezése mögül. Evvel már merészen újít, s egyszersmind – még burkoltan ugyan, de – megnyitja a vitát a *Pesti Hírlappal*. Kossuth ugyanis gyakorta hivatkozott a történelem menetére, arra, hogy „Isten ujjai a történelemben” a „szabadság felé mutat”, s a „magyarok istene” népünket is az átalakuláson keresztül a biztos jövő felé vezeti. Kossuth a transzcendenciára való hivatkozással erőt adott önmagának is, olvasóinak is. Széchenyi pedig annak 1840-től kezdődő érvénytelenítésével éppen dramatizálni tudta korának eseményeit. „Egy hajszálon múlik minden”, bármely meggondolatlan cselekedet, kijelentés végromlásba döntheti a hazát: nincs „fölöttünk” senki, aki megmenthetne bennünket. (Bár kétségtelen, hogy nem túl meggyőző azon kijelentése, miszerint éppen 1840-ben értük el a férfikort, s akkor hagyott magunkra a gondviselés...)

A naplók világának aggodalmai kezdenek átömleni a nyilvános szövegekbe. A nemzet helyzetének ábrázolása olyannyira drámai, és a továbbélés receptje olyan mértékig a racionalitásra alapoz, hogy szerinte sorsunkat, fennmaradásunkat csak egy ésszerű, kiszámítható, nagyon óvatos, lépésenként megfontolt cselekvési terv biztosíthatja. (Vitapartnerei közül Eötvös József hívta fel azután a figyelmét arra, hogy éppen bonyolult helyzetünkben fakadóan nem lehet mindig logikailag, „ok szerint” haladni. Ugyancsak ő volt az, aki az 1840 utáni helyzet kockázatos voltát sem ismerte el. „E nemzet soha nyugodtabb állapotban nem volt, mint éppen most” – próbálta leszerelni Széchenyit a *Kelet népe* és a *Pesti Hírlap* c. röpiratában.)

A *Kelet népében* a racionalizmus ellentéte, az irracionális is felbukkan. Egész létünket „sötét titok fedi” – mondja Széchenyi. Kossuth fel is használta ezt *Feleletében* Széchenyi ellen: csakugyan nem lehet teljes bizonyossággal előre látni. „És ez jól van így. Hadd reméljenek még a félok is.”

Mindemellett Széchenyinek a magyarságról alkotott nemzetképe a műben még egy találó szimbólummal egészül ki. Itt jelenti ki először, hogy a magyar tulajdonképpen *Caspar Hauser*. Egykorú olvasói értették, hogy a célzás kire vonatkozik. A délnémet Caspar Hauser kisgyermekként titokzatos körülmények között egy sötét helyiségben nevelődött, majd váratlanul utcára tették egy kisvárosban. Szarmazása, múltja azonban titok maradt. Bizonyos nyomok Magyarország felé mutattak. El is hozták Pozsonyba, Széchenyi is megemlékezik róla naplójában. A gyermek nem emlékezett jószerevel semmire,

míg végül ifjúkorában meggyilkolták. Széchenyi számára a magyarok Caspar-Hauser-volta első közelítésben azt jelenti, hogy a latin nyelv hivatali fenntartásával a magyart is sötétségben, homályban tartották. Kiszabadulásával – a magyar nyelv használatával – magára találhat ugyan, de akkor identitásproblémával küzd: nem tudja, ki is ő valójában, honnan jött, mi a rendeltetése. Erősza-kos halála pedig még a nemzethalálra is utal.

Nem feladatunk, hogy Széchenyi Kossuthal kapcsolatos személyes és politikai ellentéteit e helyütt kifejtjük. A *naplók*ból mindenestre kitűnik: már az 1830-as évektől ellenszenvvel tekintett Kossuthra. Ez az ellenszenv ömlik ki azután a *Kelet népében* és tovább, a hírlapi vitában, az újságcikkekben Kossuth ellen. Széchenyi sokszor beszél a nyilvánosság előtt „vallomásokról”, s a naplók segítségével megállapíthatjuk, hogy ezek nem manipulatív, hanem valós érzelmeken alapuló megállapítások. Ám az olvasók elé tárt anyagok – legalábbis az ekkori közérzés szerint – nem tartoztak a nyilvánosságra. Az öngazolásnak ezt a formáját nem fogadták el. Széchenyi pedig nem visszakozott-zárkózott a naplókba, hanem ellenkezőleg, fokozta személyeskedő támadásait. Nem kímélte Wesselényit, Deákot sem – mintha a nyilvánosság előtt írt volna naplót. Ekkoriban kezdte naplóját, régi bejegyzéseit megmutatni ismerőseinek, barátainak – megint csak, hogy igazolja önmagát. Publicisztikájának gyengeségei: személyeskedése, túlzásai, következetlensége, megformálatlanságai

kiszorították a közélet első vonalából. Korábbi könyveiben, a „három piramidban” még egyedülként képviselte a nemzeti-reformerit vonulatot – az 1840-es években újra kellett volna pozicionálnia magát, mert már csak egyike volt ezen irányzat képviselőinek –, de ő igényt tartott arra, hogy mások azok, akik rossz úton járnak, s ha követőik vannak, csak tévútra viszik a nemzetet. Hiába próbált naplói felolvasása-megmutatása segítségével eligazítani másokat, ezzel jó szándékain kívül a maga igazát nem tudta bizonyítani. Az elszigetelődött Széchenyi a kormány felé keresett kiutat és támaszt – ugyancsak nem sok sikerrel.

1848-ban azután éles, és végül összeroppanásához vezető kontraszt alakul ki naplója és nyilvános szereplései között. 1848. április 8-án *Mi lesz belőlünk magyarokból?* címmel nagy figyelmet kiváltó cikket publikál a *Pesti Hírlapban*. Ebben az írásában a forradalmi átalakulás ügye mellé áll. Elmondja, hogy sokakat érhetnek sérelmek, veszteségek, ezt tudomásul kell venni, de Magyarország az események nyomán újabb felvirágzás előtt áll. Nyilvános fellépései során magabiztos miniszternek kellett mutatkoznia, s e feladatának jól megfelelt. A naplók viszont egyre több aggodalmat rejtegettek: bizonytalanságról, félelemlről, nemritkán rettegről tanúskodnak, amelyek azért nem voltak egészen alaptalanok. A kül- és belpolitikai válságjelek sokasodtak. A tényleges politikai színtér a szabad sajtó, a szabad népgyűlések, pártalakulások révén a liberális alkotmányosság világából néhány hét alatt át-

lépett a politikai demokrácia világába – ismételjük, egy egyre nehezedő kül- és belpolitikai helyzetben.

Az 1848-as, csonkítatlanul egyedülként ránk maradt naplók ennek a helyzetnek a dokumentumai. Ahogyan kiadása után egyik első értékelője, Angyal Dávid megállapította: „Minisztertársai, ha naplót írnak, bizonyára körülményesen vagy legalább a lényegét szabatosan kiemelő módon beszéltek volna el a miniszteri tanácskozásokat és a többi politikai eseményt. Széchenyi sokkal izgatottabb, semhogy történeti kompozíciót alkosson, csak egyes jeleket vázol, vagy éppen vonalakat vet papírra. Így tulajdonképp a politikai történetre nézve kevesebbet tanulunk az ő feljegyzéseiből, semmint egy annyira nagynevű miniszternek naplójától vártuk volna. De annál gazdagabb a napló tanulságokban, ha Széchenyi belső küzdelmeinek hullámzását látjuk benne.” – A történész szinte alig tudja elrejtetni csalódottságát. Mert ezek a naplók telítve vannak szubjektív közlésekkel, elfogultságokkal; téves és találó helyzetértékelésekkel, helytálló és hamis hírekkel. Mintha az államférfi, akit az utókor szeretne nagynak, a maga korában eligazodónak és az utókort eligazítónak látni, csalódást okozna. Persze, az 1848-as naplót, mint történeti forrást, a történészek alapos jegyzetekkel láthatják el, s ez megkönnyítheti benne a kiigazodást. De segí-

tenek-e megérteni Széchenyi drámáját? Mert egy dráma körvonalazódik előttünk, még akkor is, ha nem tudnánk: összeroppanás lett a vége.

A folyamat sodrását, a „veres fonalat” – ahogy Széchenyi mondaná – két egymásba fonódó szálból tudjuk rekonstruálni: az egyik a *félelem*, a másik az *önvád*. Mindkét szál 1848 előtről sodródik.

Széchenyi *félelme* nem általános rettegés, hanem nagyon is konkrét, még ha annak reális alapjai nagyon is megkérdőjelezhetőek. Előbb a pesti, majd a vidéki népmozgalmaktól fél, pörlázadástól, népitélettől, lincseléstől, „lámpavastól” (amelyre a politikusokat felakasztják), s persze félti családját, a környezetében élőket. Utóbb ehhez társul a félelem a délvidéki felkelőktől, a horvátoktól, akik külön-külön vagy együttesen Pestnek nyomulnak, elfoglalják és elpusztítják a várost és az országot. „Buda-Pestet vagy a szerbek fosztják ki teljesen, vagy a horvátok fosztják ki félig. Mielőtt ez megtörténne, Pesten öldöklés lesz és gyilkolás. – »Kötél a magyar minisztériumnak«” – összegzi félelmeit augusztus 24-én. Amikor pedig szeptember 4-én megismeri az osztrák kormány hadüzenettel felérő emlékiratát, végleg összeroppan, nem lát kiutat a reménytelennek tartott helyzetből.

A *félelem* az erősebb szál, hiszen a forradalomtól, anarchiától való rettegését megfogalmazta már a *Kelet népében*, és publicisztikájában azóta is hangot adott neki. A békés átalakulást 1848 tavaszán tudomásul vette, de a félelmi folytonosságot (legalábbis naplójában) mihamar helyreállította. 1848 nyarán csak éjszaka jelennek meg irracionális félelmei, s azokat meg tudja különböztetni a nappalok reális eseményeitől. 1848 szeptemberétől azután – az utolsó naplóbejegyzésekben – a víziókat már valóságként érzékeli, azok nappal is gyötrik: „vér és vér mindenütt”.

Az *önvád* 1848 tavaszán még nem jelenik meg, csak később erősödik fel. Felbukkanása után eleinte megpróbálja elhárítani magától a felelősséget a szörnyűnek érzett veszélyhelyzet kialakulásáért. Mondogatja, hogy ártatlanul kerül lámpavasra, hiszen nem az övé, hanem Kossuthé az a politika, amely érvényesül. De az önvád fokozatosan fölébe kerül a félelemnek – s ez már az első lépés az összeroppanás felé. „Nem magamat és enyéimet féltém; hanem a felelősség, hogy az egész országot, az egész monarchiát romlásba döntöttem! Egyetlen fényt pontot sem találok.” – írja július 18-án. Néhány héttel később, augusztus közepén, előbb az önvád, majd a félelem erősödik fel. A hó végén a kettő már elválaszthatatlanul összefonódik egymással. Az 1848-as napló utolsó sorai szeptember 4-ről: „Nem volt még ember, ki

nagyobb zűrzavart hozott volna ebbe a világba..., mint én! Ó, Istenem, irgalmazz nekem!”

Másnap már vitték családjá, Nagycenk felé. Állapotának romlásával végül orvosa közvetlenül a döblingi elmegyógyintézetbe kísérte.

Mi történt Széchenyivel? Hogyan fordult át a környezet kritikája önkritikába, az önbírálat önvádba, s hogyan következett be az összeroppanás? A korabeli pszichiátria még nem ismerte azokat a kifejezéseket, amelyekkel manapság a lelki betegségeket jellemezzük. Széchenyi esetében gyorsan és környezete számára is váratlanul – hiszen, amíg bírta lelki erővel, elleplezte állapotát, s csak naplójába rejtette rettegését – egy idegösszeroppanásról lehetett szó, amikor a túlterhelt politikus összeroppan, és magafelmentés helyett az évek óta a politikai környezetére hártott vádak most önmagára vonatkoztatta. Túlzó, de bizonyos mértékig még „logikus” volt az az álláspontja, hogy ha ő indította el a reformmozgalmat, akkor ő a felelős a később, ebből következően történekeért. De azt már a téveszmék közé sorolhatjuk, hogy *egyedül ő* a felelős egy történelmi korszak végkifejletéért.

Az első döblingi hónapokban az önvádolás téveszme szinte végtelen dimenziókat öltött. Antikrisztusnak, maga körül mindent megrontó démonnak tartotta önmagát. S amikor azzal a keresztény tanítással próbálták vigasztalni, hogy senki sem lehet biztos saját kárhózatában, azt vetette ellene, hogy számára megnyílt az ég, és kiolvasta az Orion csillagképből, hogy „ideleln” szörnyű szenvedések közt fogja leélni életét, a „másvilágon” pedig örök szenvedésre fog ébredni. Lelkiállapotát tehát irracionális „felismeréseiből” eredeztette.

Hogy hogyan épült fel a téveszmék ezen mitikus világából Széchenyi – pontosan nem tudjuk. Hosszú évekig nem írt naplót. 1849–1851 között, súlyos betegsége idejéből olvashatjuk döbbenetes önvádjait, vallomásait – amelyeket lényegében az 1848-as napló folytatásának tekinthetünk. A tematikai összefüggés a naplókban is, az első döblingi levelekben is felhasznált közéleti-metaforikus motívumokból pontosan kimutatható, sőt e motívumok már korábban is megjelennek. Ezek arra utalnak, hogy Széchenyi lelki válsága Döblingnél, sőt 1848-nál is jóval korábban, már az 1840-es években elkezdődött. Korábban ez a metaforikus közlésmód még kiegészült a józan érvelés hangjaival, 1848-ban még ugyancsak kételkedett és reménykedett, de kétségbeesése erőteljesebb lett. Döblingben azután a teljes reménytelenség lett úrrá rajta. A pesti időszak kételkedéséből Döblingben a bűn bizonyossága lesz, amely látomásos felismerésből táplálkozik: „megnyílt előttem az égbolt”, s onnan olvassa ki nyomorú

sorsát, kárhózatát. („Éjjel felnyílik szemem” – írta még 1848-as naplójába, tehát a nappal akkor még nem volt a borzalmaké, az összeomlásé.) Bűne mintegy tüemeli a téren és az időn, s ez bűnhődését tudatában örökkévalóvá teszi. „Az univerzum sebet kapott. A titánok háborúja sikerült! Csak olyan szörnyetegre volt szükség, amilyen én vagyok, hogy az Isten műve és így maga Isten ledöljön.”

1850 ősztől már beszüremkedik a konkrét tér és idő eszmélkedésébe. Megkezdődött visszatérése a valóságba. Valami változás tehát már viszonylag korán, két év múltán elkezdődik. Csakhogy ezt követően, 1856-ig teljes a némaság. Ez év végére érlelődött meg benne a felismerés, hogy a magyar nemzet nem halt meg, s a helyzet – a nemzetközi viszonyok lassú javulásával – jobbra is fordulhat.

1856 legvégén kezdett hozzá ahhoz, hogy gondolatait papírra vesse. 1857 februárjában, immár magabiztosan, íráskészsége tudatában egy nagyobb munka megírásához fogott. *Önismeret* lett a címe. Eleinte tanító célzatú iratnak szánhatta, csakugyan az ön- és körülményismeret fontosságát fejtegette. Betegségére, a közelmúlt éveire, szanatóriumi tartózkodására nem utalt, hanem – mintha folytonos lenne élete – múltjára gyakran hivatkozva, a bölcs ember józanságával adott tanácsokat – kinek is? Olvasóinak? Bizonyosak nem lehetünk abban, hogy kiadás-

ra szánta, de ez a valószínű, hiszen igényesen fogalmazott, inkább a mindennapi élettel, semmint a politikával foglalkozott, tehát cenzurális akadályokkal sem kellett számolnia. Művét viszont nem tagolta fejezetekre. A szövegfolyamot csak a megírás napjával tagolta részekre. (Nem zárhatjuk ki, hogy később szerkesztette volna meg a részeket.) Valószínűleg önmagát is meggyőzni akarta, hogy ítéelőereje teljes birtokában van, ha pedig művét kiadásra szánta, akkor olvasóit is meg akarta győzni: nem zárult rá a döblingi intézet ajtaja, itt van, alkot, működik. Magyar olvasóit, közönségét akarhatta meggyőzni, hiszen művét magyarul írta. Nem a korábbi naplók folytatását választotta tehát (az 1848-as napló ott volt keze ügyében), hanem valami újat, amelyben – a tagolás révén – volt valami naplószerű, de írásában nem reflektált a napi eseményekre. A magyar nyelven történő fogalmazás pedig inkább teljes szakítást jelez a korábbi naplókkal.

A terjedelmes, időnként terjedős írás viszont lassan-lassan tematikát váltott. Egyre többször beszüremkedett a politika, míg végül ez a téma kerekedett felül. A szöveg szinte kettévált egy korábbi „önismereti” és egy ezt követő politikai részre, s ezt a kettéválást az utókorban felerősítette, hogy a kézirat története is kettévált, a két rész több évtizedes különbséggel jelent meg. Ez a második rész, ez a politikai irat stílusában sem nyugodt értekező próza, hanem mihamar szatirikus formát öltött. Széchenyi (pontosabban a fiktív szerző, mert a gróf magát e részben már az elhunytak közé sorolja) egy spanyolfal mögé bújva hallgatja ki Bach miniszter és császára beszélgetését. A gúnyos párbeszéd eleinte arról szól, hogy hogyan manipulálja a miniszter a császárt. Az uralkodó hovatóvább elhallgat, alig szól közbe, a párbeszéd jószerével Bach monológjává alakul. Ezt a részt megtalálójá és első kiadója *Nagy Magyar Szatírának* nevezte el. Teljes joggal, hiszen a magyar irodalom legterjedelmesebb, szikrázóan gunyoros, időnként az alantas vicclapok torzképeihez hasonlóan megjelenített képet ad a Habsburg Birodalom működéséről. Nem kíméli benne a császárt, Ferenc Józsefet sem. Széchenyi Döblingben rengeteg látogatót fogadott, akik ellátták megannyi anekdotával, pletykával, akár a bécsi Burgból is. Széchenyi számos újságra előfizetett, újságírók voltak hozzá bejáratosak, tehát mindenfelől ömlött hozzá az „anyag”, amelyet átforgatott, még abszurdabbá tett, bohóctréfként vagy bábjátékként mutatva be a történeteket. Kétségtelen, hogy az *Önismeret*, illetve második része, a *Nagy Magyar Szatíra* – legalábbis ebben az első fogalmazásban – formátlan alkotás. A tárgyalás csapongó, az utalások a kései utókor számára nem mindig érthetőek. De a nyelvi-szatirikus megformálás nemcsak addigi irodalmunkban, hanem azóta is

példa nélkül áll. Széchenyi, mintha megszabadult volna németes gondolkodásától, valósággal tobzódik a magyar nyelvben. Régebbi műveit igyekezett biedermeier formák között tartani – ebben már nem ismer tradíciót, prűdériát, kegyeletet, uralkodója iránti tiszteletet. Nincsenek taktikai megfontolásai, szabad folyást enged a rendszer, az abszolutizmus elleni gyűlöletének.

A művet – mivel az élet állandóan annyi anyagot szállított – szinte a végtelenségig lehetett volna folytatni. És bármikor abba lehetett hagyni. Széchenyi 1857 novemberétől nem folytatta az *Önismeret* írását. Ekkor jutott kezébe a Bach-rendszer egy öndicsérő, nem is a nyilvánosságnak szánt röpirata, és rögtön elhatározta, hogy szembeszáll vele. A német röpiratra németül válaszolt. Nyersanyaga volt bőven a magyar szövegben. Így született meg gyorsan, 1858 júniusára az *Ein Blick...*, a „Pillantás...”. Ez a gúnyirat szelídített, tompított, rövidített változata a magyar nyelvű szatírának; a kortársak közül mégis sokan túlságosan kegyetlennek, marónak érezték stílusát. Szerzőségét természetesen nem vállalhatta – ez Széchenyi egyetlen munkája, amely név nélkül jelent meg, és pedig Londonban, ahová Béla fia csempészte ki és jelentette meg 1859 tavaszán.

A Habsburg Birodalom egyre nyilvánvalóbb válsága, a francia – olasz szövetségesek solferinói győzelme aktivizálja, új energiákkal tölti fel Széchenyit. Egyre több – és egyre fontosabb – vendéget fogad, cikkeket ír, amelyeket részben külföldön jelentet meg. Röpiratokat fogalmaz, és – ami számunkra a legfontosabb – 1859 októberében újakezdi naplóját. Most már többnyire csak a látogatók nevét írja fel, egy-két emlékeztető szóval ellátva.

A *Blick...* utáni nyomozás szálai elvezettek Széchenyire. 1860. március 3-án házkutatást tartottak nála. Döblingben ugyan nem találtak semmi kompromittálót, de egyidejűleg házkutatás volt titkáránál is, akinél megtalálták a *Nagy Magyar Szatíra* kéziratát.

Az újabb, mindent elsöprő félelem, amely egyáltalán nem volt alaptalan, és legyőzte az öngyilkosság feletti félelmét, adta kezébe a pisztolyt. Az írása lett a végzete. „Nem tudom magamat megmenteni” – írta be naplójába az utolsó sort 1860. április 1-jén. Legutolsó napjaiban már semmit nem tudott feljegyezni. Már csak a semmi-vel nézett szembe. És április 8-án meghúzta a ravaszt.